

***Матеріали загальних переписів населення 1959-2001 рр.
як джерело вивчення ромів України:
етнодемографічний аспект проблеми.***

Вивчення сучасної історії України, як країни поліетнічної, повинно акумулювати аналіз історії розвитку кожної з етнічних груп, представники яких її населяють. Максимальної повноти науковий пошук може набути лише внаслідок взаємодоповнюючого аналізу соціально-демографічного та національно-культурного розвитку всіх етносів України.

Питання етнодемографічного змісту складають важливу ланку в дослідницькій системі. Поєднання суто етноісторичного аналізу з соціально-демографічним дозволяє визначити весь комплекс причин, що призводили до змін у чисельності представників різних національних груп та виявити взаємовплив етнодемографічних та етносоціальних процесів.

Серед багатьох етносів, представники яких мають тривалу історію проживання на території України, слід назвати і циган. Ця розсіяна етнічна спільнота не вирізняється численністю своїх представників, але, безсумнівно, викликає значний інтерес як об'єкт історичного дослідження, про що переконливо свідчить широкий тематичний спектр наукових праць з ромознавства. Пріоритетними напрямками студіювання проблематики стали: визначення етнічної сутності ромів (типу їх етнічної спільності)¹, характеристика історичних етапів розселення циганського етносу на українській території¹, аналіз мовних процесів у циган¹ тощо. В той же час науковцями неодноразово підкреслювалася необхідність здійснення у дослідницькій практиці саме соціально-демографічної характеристики національних груп, як можливості поглибленого вивчення питань етноміграційного, соціально-економічного та етнокультурного змісту¹.

Слід підкреслити, що ступінь аналітичності етнодемографічних і соціально-демографічних досліджень, у першу чергу, залежить від статистичної джерельної бази. Наукові пошуки в означеному тематичному руслі передусім повинні будуватися на статистичних відомостях загальних переписів населення, програми яких передбачають виявлення комплексної інформації щодо всіх основних структурних характеристик населення: демографічної, етнічної і соціальної. Порівнянність статистичних даних таких широкомасштабних обстежень населення, здійснених у різні роки, є багатоаспектною, що повинно сприяти об'єктивності результатів їх предметного аналізу.

Всі загальні переписи населення, які проводилися в Україні з 1959 по 2001 рр., базувалися на вітчизняному досвіді та світовій практиці проведення переписів. Важливі питання і зауваження до програм проведення переписів та обробки одержаних статистичних даних були висвітлені в документах Статистичної комісії ООН, рішення якої

спрямовувалися на вдосконалення методико-методологічних вимог до проведення подібних соціально-демографічних обстежень населення у різних країнах світу.

Перспективні рекомендації ООН було визначено, зокрема, у "Запитальнику по перепису населення 1970 р.", який містить майже всі варіанти різноманітних таблиць для збору і доопрацювання переписних даних та "Принципах і рекомендаціях до перепису населення" (зразку 1967р.), в яких тлумачаться та пояснюються майже всі поняття і категорії, що використовувалися у публікаціях наступних переписів населення. При з'ясуванні ступеню взаємозв'язку міжнародних переписних програмних документів з вітчизняними аналогами слід відзначити їх співзвучність по питаннях етнодемографічного змісту, таких, як: сімейно-шлюбні характеристики, етнічна приналежність тощо. Детальніше ознайомитися зі змістом матеріалів Статистичної комісії ООН дають можливість архівні справи 582-го фонду Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України)¹.

Невід'ємною складовою етнодемографічної характеристики населення є включене до програми всіх досліджуваних переписів питання про національну приналежність. Проти визначення національності респондентів неодноразово виступали представники наукової громадськості західноєвропейських держав, але це не вплинуло на рішення Комісії по народонаселенню ООН щодо внесення відповідного пункту до загального списку рекомендованих питань у програмах загальних переписів населення. В СРСР це питання також стало причиною наукових дискусій, ініційованих статистиками та етнологами. Відомі вітчизняні вчені С. Брук та В. Козлов у своїх публікаціях наголошували на необхідності його редагування, вважаючи невірним фіксацію саме національності опитуваних осіб, що не дозволяло радянським переписам населення враховувати відносно великі етнічні спільноти¹. Проте ці пропозиції були відхилені, тому що респонденти не відчували ускладнень при відповіді на запитання про їх національність.

У програмі Всеукраїнського перепису населення 2001 р. питання про національну приналежність було сформульовано з урахуванням попередніх методологічних пропозицій: "Ваше етнічне походження (вказіть: національність (народність) або етнічну групу)". Редагування цього питання стало можливим і внаслідок розмежування таких понять як "етнічна група", "етнонаціональна група", "етнічна спільність" та ін.¹ Оскільки переписи проводяться методом самовизначення, то фіксується та національність (народність), яку вказує сам респондент, а національність дітей визначається батьками. Протягом досліджуваного періоду перелік національностей поступово збільшувався. Так, у 1989 р. він містив назви 128 національностей та 117 мов, а у 2001 р. їх кількість збільшилася відповідно до 132 та 119 найменувань.

Важливим є ознайомлення з наявними публікаціями статистичних підсумків переписів. З 16 томів підсумкового видання перепису 1959 р., до УРСР (як і до кожної з республік СРСР) має відношення тільки один том, а також окремих збірник для службового користування¹. Публікація підсумків перепису населення 1970 р. була здійснена не по союзних республіках, а за темами. Всього було опубліковано 7 томів, але етнічної проблематики стосується також тільки один з них¹. Втім, цікаву інформацію щодо динаміки чисельності та розміщення етнічних груп містить окреме видання, призначене не для широкого кола читачів (зберігаються подібні публікації в архівних фондах Центрального комітету статистики України та обласних статистичних управлінь)¹. Ряд показників 1970 р. зіставлявся з даними попередніх переписів.

Матеріали перепису 1979 р. були видані у 1989-1990 рр. у 10 томах, деякі з них містили відомості про етнодемографічний склад населення¹. Як і в 1970 р., підсумки публікувалися за темами. Вперше майже вся розробка підсумків здійснювалася за постійним населенням. Важливі дані про статеві-віковий склад циган за підсумками перепису 1979 р. можна віднайти і в окремому томі малотиражного видання (до 65 екземплярів) для службового користування¹.

У зв'язку з розпадом Радянського Союзу, підсумки перепису населення 1989 р. повністю опубліковані не були. Звичайно, Держкомстатом Української РСР (з 1991 р. - Міністерство статистики України) протягом 1990-1993 рр. були підготовлені і видані збірники за підсумками перепису. Однак тираж був дуже малим і призначалося це видання також передусім для службового користування. Вказані збірники були видані за темами, а розробка проводилася за постійним населенням. Щодо досліджуваної проблематики, статистична інформація публікації підсумків перепису обмежується відомостями тільки двох томів¹.

Програмою перепису 2001 р. було передбачено розробку переписних даних за такими розділами: кількість та територіальне розміщення населення; його демографічна та соціально-економічна характеристика; рівень освіти; національний склад та громадянство; міграція населення; кількість, склад та житлові умови домогосподарств. Підсумки першого Всеукраїнського перепису було видано у 14 тематичних збірниках, які складаються з 17 томів, два з яких мають безпосереднє відношення до теми дослідження¹. Розробка підсумків здійснювалася за постійним населенням. Ряд показників був зіставлений з даними попередніх переписів.

Загалом для полегшення проведення перепису населення України 5 грудня 2001 р. за наказом Держкомстату України 31 липня 2001 р. була затверджена "Інструкція щодо проведення Всеукраїнського перепису населення 2001 р. і заповнення переписної документації". Згідно інструкції, формуляр форми 2С „Переписний лист” складався на кожну людину, він включав 19 пунктів. Інформація по 1-13 пунктах заповнювалася

на все населення, а по останніх шести (з 14 по 19) - тільки на постійно проживаюче. Перші 9 пунктів передбачали одержання відомостей етнодемографічного змісту: стать, дата народження, вік, місце народження, етнічне походження, мовні ознаки, громадянство, сімейний стан опитуваного. Тим самим програма перепису давала можливість отримати інформацію про перспективи природного відтворення населення, між іншим, і в етнічному аспекті. Відповіді на поставлені питання дозволяли би визначити етнодемографічні характеристики населення з урахуванням його соціально-поселенської структури. Останній пункт переписного формуляра стосувався тільки жінок і одержані дані були важливими для ретельного дослідження народжуваності та особливостей демографічного розвитку України.

Слід зазначити, що комплекс статистичних даних, які містяться у підсумкових переписних публікаціях, щодо різних етнічних груп не є однаковим. Найбільш різноманітна інформація стосується найбільших за чисельністю національних груп, таких, як українці, росіяни, євреї, білоруси, поляки, молдовани, болгари. По кожній з них існують опубліковані переписні дані, які охоплюють їх поселенські (місто-село, області), демографічні (чисельність, стать, вік), етномовні (зазначення мови в якості рідної) та соціальні (приналежність до суспільних груп, освіта) характеристики. Щодо менш чисельних етнічних груп, до яких відносяться і цигани, підсумкові статистичні відомості тематично інформують не так повно, що цілком пояснюється метою і завданнями остаточних публікацій. Переписні видання різних років містять дані про чисельність циган, їх склад за статтю, визначають місце проживання, рідну мову та рівень освіти опитаних представників етносу.

Найбільше відомостей щодо циган міститься у підсумках переписів 1959-2001 рр. з питань динаміки чисельності представників етносу, співвідношення серед них міських і сільських мешканців та їх етномовних пріоритетів. У цілому кількість представників етносу за вказаний період змінювалася в Україні таким чином: з 22,5 тис. у 1959 р. вона збільшилася до 47,9 тис. осіб у 1989 р.¹, а пізніше, навпаки, зменшилася - до 47,6 тис. осіб у 2001 р. У цілому загальний чисельний приріст циган за досліджувані роки становив 2,1 разу, у містах – 2,8 разу, а в селах – лише 1,4 разу¹. Необхідно зазначити, що цигани України були переважно міськими мешканцями: у 1959 р. питома вага городян серед ромів становила 53,4%, потім зросла до 72,8% у 1979 р., після чого стала поволі зменшуватися – до 70,3% у 2001 р.¹

При цьому в міських поселеннях з 1959 по 1989 рр. їх чисельність збільшилася майже втричі і становила 33,9 тис. осіб, а до 2001 р. стала дещо меншою – 33,4 тис. осіб. Натомість у сільській місцевості кількість циган у складі населення у 1959 р. становила 10,5 тис. осіб і, зменшившись до 8,7 тис. осіб у 1970 р., надалі поступово зростала - до 14,2 тис. осіб у 2001 р.¹ При цьому слід зауважити, що основний приріст чисельності циган відбувся у

містах з 1959 по 1970 рр. (на 56,3%), а в селах того періоду, навпаки, спостерігалася від'ємна динаміка їх чисельності майже на чверть. Інтенсивне зменшення кількості сільських циган і збільшення чисельності ромів - мешканців міст у 1960-і рр. супроводжувалося зростанням питомої ваги останніх на 17,6%. Загалом така тенденція була притаманна змінам у чисельності всього міського і сільського населення УРСР і формувалася передусім масовими міграціями сільських жителів до міст.

У період з 1970 по 2001 рр. сільських циган стало більше вже на 61,7%, причому основні сплески їх кількісного зростання відбулися з 1970 по 1979 рр. та з 1989 по 2001 рр., а у містах чисельність представників етносу продовжувала повільно зростати до 1989 р. і лише за 1990-і рр. скоротилася на 0,5%. Таке співвідношення дає можливість припустити, що у селах збільшення чисельності циган прискорювалося уповільненням міграцій до міст (у 1990-х рр. щодо всього населення України навіть відбувся незначний зворотний процес), а у містах динаміка кількості представників етносу залежала передусім від зменшення показників народжуваності.

Чисельне співвідношення представників різної статі у складі етносу також змінювалося: у 1959 р. жінок нараховувалося 51,7% від загальної кількості циган України, а у 1989 та 2001 рр. – по 50,6%. При цьому з 1959 по 1989 рр. відносна кількість жінок серед циган зменшилася у міських населених пунктах з 51,8% до 50,8%, а у сільській місцевості – з 52% до 49,9%¹. До 2001 р. у містах відповідний показник зріс на 0,2%, тоді, як у селах зменшився на 0,1%¹.

Підсумкові публікації переписів не надають інформації щодо вікового складу усіх циган, що утруднює аналіз причин формування подібної динаміки чисельності представників етносу у містах і селах України, а також з'ясування впливу зовнішніх факторів (зокрема, війни) на формування співвідношення чоловіків і жінок у їх складі. Дослідникам, які матимуть за мету здійснення вичерпної етнодемографічної характеристики цієї етнічної групи, необхідно залучати архівні відомості, які не є зведеними, що не сприятиме оперативності наукового аналізу.

У підсумкових виданнях загальних переписів 1959-2001 рр. найбільш докладна інформація щодо вікової структури циганського етносу міститься у публікаціях Всеукраїнського перепису 2001 р. Внаслідок порівняно малої кількості циган, котрі є мешканцями України, та значної компактності їх постійного проживання, у підсумках перепису 2001 р. відомості про статеві-віковий склад циган представлені тільки на регіональних прикладах: щодо Закарпатської та Одеської областей, в яких на той час сумарно постійно проживало 37,9% усіх циган країни¹ (а також м. Києва, де загальна кількість циган у 2001 р. становила лише 245 осіб, що навряд чи є повністю об'єктивною інформацією). Втім, аналіз статеві-вікової структури циган зазначених регіонів можна вважати репрезентативним для визначення основних тенденцій демографічних процесів у ромів України.

Слід підкреслити, що циганам властива прогресивна вікова структура, яку відрізняє велика питома вага дітей і який відповідає високий показник природного приросту. За даними перепису 2001 р. серед ромів Закарпатської області питома вага дітей віком до 15 років становила 39,7%, а осіб, віком 60 років і старше – лише 3,3%. Щодо циган, які мешкали в Одеській області, ситуація була аналогічною – відповідно 31,9% та 5,9%. Наведені показники свідчать про те, що за шкалою демографічного старіння (запропонованою французькою дослідницею Ж. Божьо-Гарньє і розвиненою польським демографом Е. Россетом)¹, роми характеризувалися демографічною молодістю (частка осіб віком 60 років і старше не перевищувала 8%).

У Закарпатті серед циган у міських населених пунктах питома вага дітей вказаної вікової категорії була дещо меншою, ніж у сільській місцевості і, навпаки, частка осіб похилого віку у селах поступалася їх відносній чисельності у містах. Така ситуація була цілком закономірною: сільське населення відрізнялося більшими показниками народжуваності, що автоматично зменшувало кількісне представництво старших вікових груп. Загалом для Західного регіону України подібні демографічні характеристики є традиційно властивими.

В архівних справах фондів 2 та 4626 ЦДАВО України міститься чимало відомостей про те, що у 1950-70-х рр. в УРСР здійснювалися організовані переселення у східні та південні області республіки, у РСФРР та Казахську РСР надлишків робочої сили із західних областей республіки, які формувалися передусім за рахунок сільських жителів Західного регіону, чисельність яких постійно зростала¹. Цікаво те, що інколи переселенцями ставали цигани, хоча до ромів, як до потенційних працівників у народному господарстві, місцеві органи влади ставилися з сумнівом, враховуючи пріоритети у сфері їх зайнятості та не завжди осілий спосіб життя¹. Втім, загальна тенденція до збереження найвищих показників народжуваності саме у західних областях України підтверджується й на прикладі циган Закарпаття.

В Одеській області ситуація була трохи іншою: у містах і селах серед циган відносна чисельність дітей віком до 15 років була практично однаковою, але питома вага осіб віком 60 років і старше була на третину більшою серед сільських ромів. З'ясовується подібна відмінність особливостями соціально-демографічного розвитку Південного регіону України. Ще з 1960-х рр. у селах південних областей УРСР спостерігалася нестача робочої сили, особливо чітко дефіцит працівників у сільському господарстві став відчуватися з інтенсивним будівництвом водоканалів у степовій зоні і відповідно поширенням зрошувального землеробства. Вирішувалася ця проблема також організованими переселеннями сільських працівників з центральних, північно-східних та західних областей республіки. Оскільки до південних областей республіки здебільшого переселялися молоді подружні пари репродуктивного віку, коефіцієнти

народжуваності у цих областях до 1990-х рр. перевищували середні по республіці показники¹. З припиненням зазначених міграційних зрушень дуже швидко погіршилася і демографічна ситуація в регіоні. Уповільнення чисельного росту населення передусім повинно було відбутися у містах, мешканці яких завжди характеризувалися меншими показниками народжуваності, ніж селяни.

Важливо підкреслити, що у м. Києві показник частки осіб вказаної старшої вікової категорії серед циган становив 10,7%, а, отже, знаходився у межах 10-12%, що відповідає визначенню "власне передодня старості". Незважаючи на більш старшу вікову структуру ромів, які постійно проживали у столиці, відносна чисельність дітей серед них була високою – 24,5%. Однак слід зазначити, що в м. Києві найбільшою відносною чисельністю серед циган відрізнялася категорія осіб віком від 25 до 29 років (за групуванням по п'ятирічним віковим інтервалам, запропонованим переписом), яких нараховувалося 14,2%. Це, скоріш за все, вказує на значний міграційний приплив до столиці молодих циган вказаної вікової категорії.

На прикладі аналізу статеві-вікового складу ромів - киян чітко простежуються і негативні наслідки демографічної кризи в Україні¹. У 1990-і рр. народжуваність у країні була найменшою за останні півстоліття, тому й питома вага дітей віком від 5 до 9 років (тобто народжених у 1992-1996 рр.) навіть серед циган (яким властиві одні з найвищих показників народжуваності) була найменшою серед наймолодших вікових груп – 3,5%, тоді як всі інші вікові категорії – до 4 років, від 10 до 14 років та від 15 до 19 років - характеризувалися показниками у 10,6% кожна. Загальна демографічна криза, яка охопила країну на початку 1990-х рр. і витоки якої сягають ще 1960-х рр.¹, різною мірою деформувала статеві-віковий склад усіх етнічних груп України. Певною мірою кризові демографічні процеси скоригували і показники народжуваності у циган в Одеській області, де у 2001 р. питома вага дітей у вікових групах до 4 років та від 5 до 9 років (народжених переважно у 1990-і рр.) була меншою за їх відносну чисельність у групі від 10 до 14 років (народжених до 1992 р.).

За даними перепису 2001 р. у західних областях, на відміну від інших регіонів, статеві-вікова структура населення виявилася найменш деформованою, що позначилося й на співвідношенні питомої ваги представників різних вікових категорій циган у Закарпатській області. Втім, і тут трішки більшою виявилася відносна чисельність дітей віком від 10 до 14 років – 13,8% (для порівняння вікова група до 4 років становила 13,4%, а від 5 до 9 років – 12,5%). Цікаво дізнатися, що у Закарпатській області у 1979 р., напередодні поширення негативних зрушень у статеві-віковій структурі населення регіонів УРСР, питома вага дітей і молоді віком до 19 років включно (виокремлення вікової категорії дітей віком до 14 років включно у цій розробці не передбачалося) серед ромів становила 52,3% і, незважаючи на значні негативні зміни у подальшому демографічному розвитку України, у

2001 р. цей показник майже не зменшився - 51,9%¹. У селах у зазначеному контексті ситуація була трохи кращою. Навіть у 1995 р. (у середині 1990-х рр. демографічні процеси в країні набули найбільш негативних проявів) у ромів показник народжуваності переважав показник смертності на 37,1%, в чому вони випереджали усі найчисленніші етнічні групи України (у більшості з яких показники народжуваності поступалися показникам смертності)¹.

Отже, на прикладі циган простежується відсутність помітного впливу сучасної демографічної кризи на статево-вікову структуру етносу, що, скоріш за все, пояснюється незначною залежністю традиційного укладу життя ромів від соціально-економічних процесів у країні. Докладні висновки щодо справедливості такого припущення можна зробити тільки внаслідок здійснення аналізу соціальних змін у циган, що потребує окремого дослідження. Загальний висновок є таким: ретельний аналіз особливостей соціально-демографічного розвитку етнічних груп повинен передбачати комплексне залучення статистичної інформації матеріалів переписів населення, даних поточної статистики та архівної інформації, пов'язаної з суспільною життєдіяльністю етносу, а також із соціально-політичними рішеннями, що приймалися урядами на різних історичних етапах розвитку України.

¹ Див про це: Зіневич Н.О. Цигани в Україні: формування етносу і сучасний стан // Український історичний журнал. – 2001. - № 1. – С.41-42.

¹ Див.: Друц Е., Гесслер А. Цыгане. Очерки. – М., 1990; Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. – К., 1975 та ін.

¹ Черенков Л.Н. Некоторые проблемы этнографического изучения цыган в СССР // Малые и дисперсные этнические группы в Европейской части СССР. (География расселения и культурные традиции). – М., 1985. – С. 5-16 та ін.

¹ Див.: Зіневич Н.О. Назв. праця. – С. 40.

¹ ЦДАВО України, ф. 582, оп. 20, спр. 400. Материалы Статистической комиссии Организации Объединенных Наций по вопросам Всесоюзной переписи населения 1970 г. (доклады, программы и др.) за 1967 г. 35 арк.; там же, спр. 415. Доклад «Планирование, организация и управление системой обработки данных переписи 1970г.» на заседании Статистической комиссии Организации Объединенных Наций, состоявшегося 24-25 мая 1968 года. 21 арк.; там же, спр. 525. Вопросник по переписи населения 1970г., составленный Статистической комиссией Организации Объединенных Наций в 1970 году. 32 арк. та ін.

¹ Брук С.И., Козлов В.И. Вопросы о национальности и языке в предстоящей переписи // Вестник статистики. – 1968. - № 3. – С. 32-44; Демографический энциклопедический словарь. - М., 1985. – С. 281.

¹ Див.: Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996.

¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – М., 1963; Основні підсумки Всесоюзного перепису населення 1959 року по Українській РСР. Статистичний збірник. Додаток до статистичного бюлетеня № 7 /56/ ЦСУ УРСР. - К., 1961.

¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. - Т. 4. Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краёв, областей и национальных округов. - М., 1972.

¹ Возрастная структура, уровень образования, национальный состав и источники средств существования населения Украинской ССР. Приложение № 1 к статистическому бюллетеню № 7 (188). – К., 1972.

¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1979г. - Т. 4. - Ч. 2. - Кн. 1. Распределение населения отдельных национальностей СССР по полу, возрасту, языку, состоянию в браке и уровню образования. - М., 1989; Итоги Всесоюзной переписи населения 1979г. - Т. 4. - Ч. 2. - Кн. 2. Распределение населения отдельных национальностей СССР по полу, возрасту, языку, состоянию в браке и уровню образования. - М., 1989; Итоги Всесоюзной переписи населения 1979г. – Т. 4. - Ч. 2. - Кн. 3. Распределение населения отдельных национальностей СССР по полу, возрасту, языку, состоянию в браке и уровню образования. - М., 1989.

¹ Численность, культурный уровень и социально-профессиональный состав населения отдельных национальностей по областям Украинской ССР (по данным Всесоюзной переписи 1979 года). – Ч. 2. – К., 1982.

¹ Національний склад населення України. За даними Всесоюзного перепису населення 1989 року. – Ч. 1. – К., 1991; Національний склад населення України. За даними Всесоюзного перепису населення 1989 року. – Ч. 2. – К., 1992.

¹ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К., 2003; Розподіл населення найбільш чисельних національностей за статтю і віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К., 2004.

¹ Слід враховувати, що дані за 1959 та 1970 рр. у підсумках переписів наведені за наявним населенням, а за наступні переписні роки – за постійним.

¹ Там же. – С. 14-19.

¹ Наведено та розраховано автором за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – С. 168,170,172; Возрастная структура, уровень образования, национальный состав и источники средств существования населения украинской ССР. – К., 1972. – С. 230-233; Населення Української РСР (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р.). – К., 1990. – С. 144-149; Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 20-22.

¹ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 14-19.

¹ Розраховано автором за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – С. 168,170,172; Населення Української РСР (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р.). – С. 151,152.

¹ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 21,22.

¹ Наступні показники розраховані автором за: Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 20-22; Розподіл населення найбільш чисельних національностей за статтю і віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 86-87,152-153,288.

¹ Див.: Демографический энциклопедический словарь. – М., 1985. – С. 117.

¹ ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 3, спр. 281. Переписка ЦК КП України и Совета Министров УССР по вопросам выполнения планов организованного набора рабочих и переселения по УССР за 1961 год. Т.1. [2.01-29.05.1961], арк. 104,108 та ін.

¹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 9, спр. 5068. Листування з Радою Міністрів Союзу РСР, міністерствами та центральними установами СРСР і УРСР про виконання плану переселення в колгоспи південних областей УРСР і Казахської РСР та надання пільг переселенцям, використання жіночої праці в лісовій промисловості, направлення сезонних робітників у ліспромгоспи, які розташовані за межами республіки тощо. [24.06.1957 – 17.12.1958], арк. 89; там же, спр. 399. Переписка с Госкомитетом Совета Министров РСФСР, Госкомитетом Совета Министров Казахской ССР по использованию трудовых ресурсов и областными отделами о ходе переселения и хозяйственного устройства переселенцев. 1968 год. [03.01-31.12.1968]. 146 арк. та ін.

¹ Див. про це: Здоровоохранение и социальное обеспечение в Украинской ССР. Статистический сборник. – К., 1985; Народне господарство Української РСР в 1966 році. Статистичний щорічник. – К., 1967; Молодь України Української ССР. Статистический сборник. – К., 1984; Населення України, 2002 рік. Демографічний щорічник. – К., 2003 та ін.

¹ Див. про сутність загальних кризових суспільних явищ в Україні: Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії. – К., 2001.

¹ Див.: Субботіна І.В. Соціально-демографічні процеси в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. (за даними загальних переписів населення 1959-2001 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2008. – С. 9-11.

¹ Розподіл населення найбільш чисельних національностей за статтю і віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – С. 86-87; Численность, культурный уровень и социально-профессиональный состав населения отдельных национальностей по областям Украинской ССР (по данным Всесоюзной переписи 1979 года). – Ч. 2. – С. 53.

¹ Розраховано автором за: Населення України. 1995 р. Демографічний щорічник. – К., 1997. – С. 159,224-225.